

TARİHSEL SÜREÇTE AIZANOİ KENTİNDEKİ DÖRT YAPIDA TAHRİP ve KORUMA

Elif ÖZER*, Hatice KORKMAZ**

Özet

Bu makalede Kütahya İli'nin 57 km güneybatısında, Çavdarhisar İlçe'sinde konumlanan Aizanoi antik kentindeki Zeus tapınağı, stadion-tiyatro kompleksi, macellum alanı ve mozaikli hamam ile çevresi ele alınarak; tarihsel süreçte söz konusu yapılar ve buldukları alanın tahribi-müdahale ve fonksiyonlarının değişimi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Aizanoi, Koruma, Onarım, Tahrip*

THE DESTRUCTION AND PROTECTION OF FOUR BUILDING OF AIZANOİ ANCIENT CITY DURING THE HISTORICAL PROCESSION

Abstract

This paper examines the Zeus temple, the complex of stadion-theatre, macellum area and the mosaic bath erected and built in Aizanoi ancient city located in the inner western Anatolia region, 54 km southwest of Kutahya Province, and within the present boundaries of the district Cavdarhisar. It aims to analyse the destruction and transformation of these ancient buildings' functions during the historical period in Aizanoi.

Key Words: *Aizanoi, Protection, Restoration, Destruction*

Antikçağda Phrygia bölgesinde konumlanan Aizanoi'un kuruluşuna dair en erken veriler Zeus tapınak alanındaki kazılarla İ.Ö. 3. Binin ilk yarısını (Lochner, 2010: 23, 25, Abb. 9, Abb. 13.) işaret etse de bir yerleşim olduğuna dair göstergeler şimdilik Hellenistik Dönem'e aittir. Hellenistik Dönem'de Aizanoi dinsel yerleşim kimliği nedeniyle Pergamon ve Bithynia Krallıkları arasında sürekli el değiştirmiştir (Jes, 2001: 300 vd.; Rheidt, 2010a: 11; Lochner, 2010: 33). İ.S. 1. yy.'dan itibaren Küçük Asya'daki pek çok kent gibi Aizanoi'da da değişim rüzgârları esmiş ve kamusal alanlara anıtsal yapıların inşaat süreci başlamıştır. Büyük ölçekli kamu yapılarının inşası ile kentleşme süreci başlayan Aizanoi, imparator Hadrianus Dönemi'nde altın çağını yaşamıştır.

Kentteki bu anıtsal yapıların başında günümüze ulaşan en sağlam örneklerden biri olan Zeus tapınağı (Naumann, 1979; 7

vd.; Jes vd., 2010: 59 vd.) gelir (Res.1-2). Zeus tapınağı, alt katındaki tonozlu mekânıyla ayrıca dikkat çekicidir. Aizanoi yakındaki mermer ocaklarından getirilen malzeme ile inşa edilen ve monolit sütunların anıtsallığıyla hayranlık uyandıran tapınak *pseudodipteros* plan tipinde düzenlenmiştir ve 53x35 metre ölçülerinde bir podyum üstünde yükselir. Ön ve arka yüzde 8, yan cephelerde 15 adet *ion* sütunu ile çevrelenen tapınağın *pronaos* duvarlarında, yapım aşamasındaki problemler ve Hadrianus'un önerilerini anlatan yunanca yazıtlar mevcuttur (Jes vd., 2010: 60, Abb. 55). İ.S. 92 yılında yapımı başlayıp (Jes vd., 2010: 83, 84, Abb. 85), Hadrianus Dönemi'nde inşası süren tapınak, prehistorik höyük üstüne kurularak (Lochner, 2010: 23, 25, Abb. 9; Abb. 13), daha erken dönemlere ait çoğu bulgunun tahribine neden olmuştur. Aslında Aizanoi'da tarihsel süreçte yerleşim birimi olarak "*görünürde*" ilk tahrip ve müdahale İ.S. 1. yy.'da tapınağın inşasıyla başlamıştır.

* Prof. Dr. Elif ÖZER, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Kampüs-DENİZLİ.
e-posta: eozer@pau.edu.tr

** Y. Arkeolog Hatice KORKMAZ, Aizanoi Kazısı Restorasyon-Konservasyon Laboratuvarı Sorumlusu,
e-posta: aizanoikazisi@gmail.com

Tapınak alanında yapılan bir diğer değişiklik ve doğal olarak daha erken dönemlerin kısmen tahrip ve ardından dönüşümü Bizans Dönemi'nde (Naumann, 1979: 8 vd.; Rheidt, 2010b: 182, dn. 45; MAMA IX, 1998: xxvi; xxviii, n. 90) gerçekleşmiş ve Zeus'un tapınağı, dini fonksiyonunu hala sürdürse de bu sefer paganların tapınağı değil; Hıristiyanların kilisesi olarak hizmet etmiştir. Tapınak alanındaki kazılardan ulaşılan sonuçlara göre yapının bir diğer dönüşümü 13. yy. ortalarında gerçekleşir ve etrafı savunma duvarıyla çevrilip, Çavdarlar tarafından kale olarak kullanılmaya başlar (Rheidt, 2001: 343 vd.; Rheidt, 2010b: 182; MAMA IX, 1998: xxvi, xxix, n. 103). Tapınak duvarlarında Çavdarlar'ın günlük hayatlarına ve savaşlarına dair sahneler içeren pek çok kazıma figür bulunur. Aslında bu da bizim için bir tarih olmakla birlikte o dönem için kendinden öncekine zarar veren bir "tahrip" tanımı içinde değerlendirilmelidir.

Bazı antik yerleşimler *kome*'den, *polis*'e dönüşümü yaşarken Aizanoi'da süreç tam tersine işlemiş ve Roma İmparatorluğu kentinden, farklı dönemlerde farklı müdahaleler ile Çavdarlar'ın kalesine giden kırsal dönüşüm gerçekleşmiştir. Tapınağın 4. dönüşümü insan eliyle değil doğa tarafından gerçekleştirilmiş ve 1970 Gediz Depremi ile önce tahrip, ardından arkeologların koruma yöntemleri ile değişim kendini göstermiştir. Zeus tapınağının 5. dönüşümü bize göre Aizanoi'un 2012 yılında *Unesco Dünya Mirası Geçici Listesi*'ne girişiyle¹ başlamıştır. Tapınak artık ne prehistorik dönemlere ait yerleşim ne Roma'nın görkem ve ezici gücünü yansıtan Zeus tapınağı ne Bizans'ın sade kilisesi ne de Çavdarlar'ın kalesidir. Tüm tarihi kimliklerinden sıyrılmış ve yapılacak koruma önlemleri ile çevre düzenlemesinin ardından ziyaretçilere kendini sunmaya hazırlanan kültürel bir dünya mirası kimliğine bürünmüştür. Aizanoi Zeus Tapınağı bu durumda "şimdilik" tarihsel değişimini noktalamış gibi görünmektedir.

Olasılıkla Aizanoilulu zenginlerin desteğiyle (Rheidt, 2010b: 179; Rohn, 2010: 126) sürdürülen anıtsal yapı inşaat dönemine yeniden gidilirse bir diğer dikkat çekici yapı/ yapı kompleksi ile karşılaşılır. Antik Yunan

¹ <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5724/>; <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44395/dunya-miras-gecici-listesi.html>

ve Roma dünyasından şimdiye kadar bilinen tek örnek olma karakteriyle Aizanoi'un 2012 yılında *Unesco Dünya Mirası Geçici Listesi*'ne kabul edilme kriterlerinden biri olan bu yapı; inşaatı İ.S.1. yy.'da başlayıp, 3. yy. içine kadar devam eden stadion-tiyatro kompleksidir (Hoffmann, 1993: 455 vd.). Burada, arazinin elverişli topografyasına uydurmak ama daha büyük ihtimalle maddi kaygılar yüzünden yapılaş amacı farklı iki yapının yan yana ve aynı aks üstünde düzenlenen ilginç tasarımı ile karşılaşılmaktadır. Kuzey yamaca tiyatro, güneydeki düzlüğe ise stadion inşa edilmiş ve ortak bir sahne binası yapılmıştır (Res. 3-4). Kazılardan ulaşılan verilere göre değerlendirildiğinde stadion-tiyatro kompleksinde daha erken dönemlerin tahribi şimdilik söz konusu değildir. Ancak fonksiyonunu değiştirmeden kompleksteki yapısal büyümeler İ.S. 1. yy.'dan, 3. yy. içlerine kadar devam etmiştir (Rohn, 2010: 122, Abb. 124). Bizans Dönemi'nde ise stadion ve tiyatro kimliğinden uzaklaşmış ve başka amaca hizmet eden yapılar ilave edilerek tahrip başlamıştır.

Yapı kompleksinde son olarak 2012 yılında kazı ekibi tarafından ön-restorasyon çalışmaları başlatılmıştır. Venedik Tüzüğü'ne göre restorasyonu tamamlanacak stadion-tiyatro kompleksi için Aizanoi/Çavdarhisar'ın şimdiki sahipleri ile burada çalışan bilim insanlarının tam olarak ne istediği ise üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Roma Dönemi'ndeki gibi bir amaca yani en genel tanımı ile eğlence sektörüne hizmet eden; oyun ve müsabakaların düzenlendiği biçimde mi kullanılmalıdır? Aizanoi/Çavdarhisar'ın yerel halkından gelen talep, festival ve oyunların düzenlenmesiyle Çavdarhisar'ın ziyaretçi sayısının artması ve doğal olarak bölgenin ekonomisine katkı getirmesidir. Aizanoi'un son sahipleri için *boldurma* olarak tanımladıkları yapı kompleksinin gerçek kimliği değil, onun aracılığıyla ulaşılabilecek sonuç "*ama aynı kullanım biçimiyle*" daha önemli gibi görünmekteyken Aizanoi'da kazı yapan bilim insanları için belli ilkelere göre restore edilerek koruması sağlanan yapı kompleksinin kültürel miras olarak gelecek nesillere aktarımı ön plana çıkmaktadır.

Eğer yapı kompleksi ilk kullanım amacına göre hizmete devam ederse yapılacak restorasyonun mukavemetinin zaman içinde

azalma ihtimali ortaya çıkacaktır. Aizanoi'un son sahiplerinin isteği irdelenirse aslında yapı kompleksinin günümüzdeki kullanım talebinin, geçmişteki kullanımından öz'de farklı olmadığı sonucu çıkar. Geçmişe dönüldüğünde yaklaşık üç yüz yıl boyunca ilavelerle yapının büyütüldüğü ve bu süreçte eğlence sektörüne hizmet ettiği aşikârdır ama geçmişteki kullanımın günümüzdeki talepten en önemli farkı bu kompleksin geçmişteki Aizanoi'un kent tasarımında organik bir parçası olduğu, şimdi talep edildiği gibi ekonomik düzeye katkı için bir araç hiçbir zaman olmadığıdır. Günümüzde ise aynı amaca hizmet eder gibi görünmekle birlikte gerçekte yörenin gelir düzeyini arttırmak için kullanılan bir araca dönüştürülmek istenmekte ve sonuçta yerleşimin organik bir bağı değil, ötekileştirilen bir yapıya dönüştürülmeye çalışılmaktadır.

Bu durumda Aizanoi'da çalışan bilim insanları olarak sorumluluğumuz, restorasyon ilkelerine göre yapı kompleksinin restorasyon ve çevre düzenini tamamlamak; bu süreçte Aizanoi'un son sakinleri olan Çavdarhisarlılar'ı, yerleşimin evrensel bir kültür mirası olduğu hususunda bilinçlendirmek ve ancak bu yolla hareket edilirse Çavdarhisar'da olumlu anlamda değişimin başlayacağı hususunda bilgilendirmektir. Bilimsel olarak ise yapının yeterli veriye sahip bölümlerinde *anastylosis* yapılması hedeflenmektedir.

Aizanoi'un bir diğer müdahale ve değişim sürecini gösteren yapısı macellum ve yöre halkı tarafından Borsa olarak adlandırılan² pazar yeridir (Res. 5-6). Etrafı dükkânlarla çevrilmiş, ortasında yuvarlak bir yapı ile kimliğini tanımlayabileceğimiz macellum, İ.S. 2. -3. yy.'da inşa edilmiştir (Naumann, 1973). Macellum adıyla bilinen bu kamusal mekân et, balık, unlu mamuller, zeytinyağı ve benzeri ürünlerin satıldığı bir market kompleksi olup,

² Bu alan için borsa teriminin kullanılmaya başlaması 1970'lerden sonradır. Yazıtların transkripsiyonunun ardından pazar yeri olarak kullanılan alanın adında kısmen anlam kayması yaşanmış ve yanlış algı günümüze kadar devam etmiştir. Gerçekte amaç benzer olmakla birlikte içinde kavram karmaşası barındırmakta ve bazen bu tür anlam bozulmalarını/kaymalarını değiştirmeye çalışmak; yaygınlık ve etkileşim alanından ötürü çok zor olabilmektedir.

ortadaki yuvarlak yapı genelde kült işlevine sahiptir. Aizanoi Macellum'undaki yuvarlak yapının *orthostat* bloklarına imparator Diocletianus'un İ.S. 301 yılında enflasyonla mücadele için yaptığı ücret tespitlerinin Latince ve Yunanca kopyası konmuştur. Bu yazıtlar imparatorluk pazarlarında satılan malların satış ücretlerini içerir. Fiyatlar kanunla belirlenerek, ücretlerde değişiklik yapılması engellenmek istenmiştir (Naumann, 1973: 79).

Macellum olarak kullanılan bu alan 50 yıl öncesine kadar işlevselliğini devam ettirerek pazar yeri şeklinde Çavdarhisar'ın ticaret merkezi özelliğini sürdürmüştür³. Bu kamusal pazar yerinin ticari işlevselliğinin yüzlerce yıl hiç bozulmadan devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak olasılıkla kült amaçlı yapılan ve Diocletianus'un kararlarının yazıldığı yuvarlak yapı 1970 yılı Gediz depreminde buradaki Camii'nin yıkılmasıyla ortaya çıkmıştır. Birol'un, "*kentte bir yapı/yapı grubu ortaya çıktığı dönemin yaşantısına tanıklık etmiş hatta doğrudan katılmışsa ve dönemin mimarisini ve kültürünü yansıtıyorsa, kentli için bir anlamı vardır ve içinde bulunulan zaman dilimindeki kolektif deneyimi de kapsar*" (Birol, 2007: 4) cümlesi, Aizanoi Macellumu ile insanların konuştukları dil ve kimlikleri değişmekle birlikte kolektif bir mekân kullanımına doğrudan gönderme yapması bakımından örtüşmektedir. Ancak bu alanın korunamaması, burada hem toplumsal hafızanın hem yerleşim belleğinin hem de özgün kimliğin yitirilmesine yol açabilir. Bu nedenle fonksiyonu asırlarca devam eden macellum alanı için gerekli müdahale ve korumanın bu hususlara dikkat edilerek yapılması gerekir. Stadion-tiyatro kompleksinde Çavdarhisar ile organik bir bağ doğrudan kurulamazken macellum alanının

³ Burada ilk arkeolojik kazıları gerçekleştiren Alman Krencker-Schede geldiğinde, 1928'de yuvarlak yapının bulunduğu alanda bir cami yükselmekte, Penkalas Nehri yakınında, tapınaktan gelip, köprüden geçince karşılaşılan alanda ise konak bulunmaktadır. Cami'nin güneyinde ise bir han ve yanında Kur'an Kursu vardır. Bkz: Naumann, 1973: Taf.1-2; Blum, 2010: 157, Abb.157-158. 1950'de ise yuvarlak yapının bulunduğu alanda cami bulunmakla birlikte yuvarlak yapıya ait güney kısımdaki 3 blok çizimlerde belli olur. Konak yıkılmış yerine dükkânlar ve kahve yapılmıştır. Han'ın bulunduğu yerde ise dükkânlar ve değirmen vardır. bkz: Blum, 2010: Abb. 158.

gerek Aizanoi'un gerek Çavdarhisar'ın aynı amaca hizmet eden organik bir bağı olduğu anlaşılmaktadır. Şayet bu doku korunamayıp, kaybedilirse kolektif kültürel mekân ile alan örneği ve sonuçta yerleşim belleği yitirilecektir.

Aizanoi'da müdahale ve değişim sürecini yaşayan bir diğer yapı mozaikli hamamdır. Meydankıran Mahallesi'ndeki mozaikli hamam İ.S.2.ya da 3.yy. içinde inşa edilmiştir (Naumann ve Steckner, 2010: 110, 111). Tüm Roma hamamları gibi *hypocaust* sistemine sahip olup *phrigidarium*, *calidarium*, *tepidarium*, *apodyterium* bölümleri vardır (Naumann, 1984 (Naumann, 1984: 456 vd.; Naumann, 1987: 301 vd.; Naumann ve Steckner, 2010: 105 vd, Abb. 107-108), (Res. 7-8). Hamamın mozaikli kısmı daha geç tarihlerde bazilika'ya çevrilmiş ve imparator Justinianus Dönemi'nde de kiliseye dönüştürülerek orijinal kimliği tamamen bozulmuştur (Naumann ve Steckner, 2010: 107, 111, Abb. 108, Abb. 112). 1980'lerde kazı yapan Alman arkeoloji ekibi tarafından koruma çalışmaları başlatılmış ve mozaik'in bulunduğu alanın üstü bir çatı ile kapatılmış, hamamın etrafına koruma duvarı örülüp, tel örgü çekilmiştir.

Günümüzdeki mozaikli hamamın genel görünümü ise etrafı 70-80 yıllık evler ile çevrelenmiş mahallede sıkışmış; yapı kimliği tam anlaşılamayan, güneybatı köşesinde devşirme malzemelerle inşa edilmiş mahalle fırını barındıran bir yapı ve alandan ibarettir (Res. 9-10). Ortaya çıkan durumun genel manzarası ise bir yanda geleneksel kırsal ev mimarisi örnekleri (Blum, 2010: 155 vd) ve burada yaşamını sürdürmeye çabalayan mesken sahipleri, diğer yanda Roma Dönemi hamamı, Bizans Dönemi kilisesi ve tüm bu manzara karşısında çözüm arayışına giren bilim insanları ile yerel yönetimdir.

Erol'a göre; "*tarihi doku, belli bir kentin veya bir mahalın tarihsel dönemlerde hangi yaşam biçimlerine, yaşam anlayışlarına, yaşam alışkanlıklarına sahip olduğunu gösteren göstergelerin bütünüdür*" (Erol, 2012: 19). Aizanoi Mozaikli Hamam ve çevresindeki kırsal dokuda bizi keşmekeşe götüren hususlar, Erol'un tanımladığı tarihi doku ile birebir örtüşmektedir. Burada *Mozaikli Hamam+Kilise=Geçmiş*, *fırın+etrafındaki evler+yaşayan insanlar=Kırsal Dokuyu*

ve **Yakın Tarihi** işaret etmekte ama göstergelerin bütünü ile ortak tarihi doku oluşturulabilmektedir. Eğer bunlardan sadece birini korumaya alıp, diğerinden/diğerlerinden vazgeçilirse alandaki tüm tarihi doku ve kimlik yitirilecektir.

1964'te kabul edilen Venedik Tüzüğü'nde (Erder, 1977: 167 vd.) "*Tarihi anıt kavramı sadece bir mimari eseri içine almaz, bunun yanında belli bir uygarlığın, önemli bir gelişmenin, tarihi bir olayın tanıklığını yapan kentsel ya da kırsal bir yerleşmeyi de kapsar. Bu kavram yalnız büyük sanat eserlerini değil, ayrıca zamanın geçmesiyle kültürel anlam kazanmış daha basit eserleri de içine alır*" ifadesi yer alır. Aizanoi Mozaikli Hamam ve çevresi tam da bu noktada karşımıza çıkar. Mozaikli hamam antik dokuyu gösterir ve antik çağ tarihini oluştururken burayı çevreleyen Meydankıran Mahallesi hem kırsal dokuyu hem de burada yaşayan insanlar için ortak tarihe sahip mekân dokusunu içerir. Tüm değerlendirmelerin ardından Aizanoi Mozaikli Hamam ve çevresi için yapılacak tespitlerin Kütahya Müzesi ve Çavdarhisar Belediyesi ile paylaşılarak ortak çözüm arayışına girilmesine, mahalle sakinleri ile konuşarak, rahatsızlıkları ile taleplerinin tespiti ve sonrasında ortak çözüm sürecine dâhil edilmelerine ve Aizanoi Kültürel Miras Eğitim Programı kapsamında bilinçlendirilmesine karar verilmiştir.

Aizanoi Mozaikli Hamam ve çevresinde tüm bunlar belirtildiği ve izlendiği biçimde yapılarak çözüme ulaşılabilirse; Aizanoi'da küçük ölçekli bile olsa her iki dokunun bir arada harmanlanarak korunmasının ve devamlılığının sağlanması gerçekleştirilebilecektir.

Sonuç olarak, bu çalışmada Aizanoi'da 4 yapıyı inceleyerek kentte antik çağ ve günümüzdeki müdahale, değişim-koruma, yöntem, süreç ve hedefleri değerlendirildi. Kentteki yapı örnekleri ele alınan dördü ile sınırlı olmayıp, pek çok başka yapı da barındırmaktadır. Devam eden çalışmalarımızda bu yapılar da değerlendirilecektir. 2012 yılında *Unesco Dünya Mirası Geçici Listesi*'ne giren Aizanoi'da sadece antik yapılara müdahale ve yapıların korunması değil, üzerindeki kırsal doku ve burada yaşayan insanların kendi tarihleri de önemlidir.

Burada sadece antik kent dokusu ile değil, her yapı ve etrafında farklı dönemleri barındıran yapılar ile alanlar için ortak ve bir kerelik değil ayrı, ayrı çözüm önerileri getirildiği takdirde bir sonuca hem Aizanoi hem Çavdarhisar için ulaşılabilecektir. Bu hususta 2011 yılında Aizanoi için Koruma Amaçlı İmar Planı ve haritasının çıkarılması⁴, çözüm arayışı için atılan büyük adımlardan biri olup, çalışmalar devam etmektedir.

⁴ Koruma Amaçlı İmar Planı, 16. 12. 2011 tarihinde 194 sayılı karar ile kabul edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Birol, G. (2007). "Bir Kentin Kimliği ve Kervansaray Oteli Üzerine Bir Değerlendirme", *Arkitekt Dergisi*, Kasım Aralık, 1–12.
- Blum, S.(2010). "Çavdarhisar-die neuzeitliche Bebauung im Ruinengebiet", **Aizanoi und Anatolien** (Hrsg: K. Rheidt), Philipp von Zabern, Mainz, 155-167.
- Erder, C. (1977). "Venedik Tüzüğü Tarihi Bir Anıt Gibi Korunmalıdır", *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi* Cilt 3, Sayı 2, 167-190.
- Erol, A. (2012). "Hetorejen ve Tarihi Dokunun Geliştirilmesi, (Mardin Örneği), **TAUMA, Traditional Architecture and Urbanism, Geleneksel Mimari ve Şehircilik** (Ed: R.Canatan), Ankara, 1-36.
- Hoffmann, A. (1993). "Zweiter Vorbericht über die Arbeiten im Stadion 1987, 1988, 1990", *AA*, 437–473.
- Jes, K. (2001). "Ein hochhellenistischer Statuenkoft aus Aizanoi", *AA*, 95–301.
- Jes, K., Posamentir, R., Wörrle, M. (2010). "Der Tempel des Zeus in Aizanoi und Seine Datierung", **Aizanoi und Anatolien** (Hrsg: K. Rheidt), Philipp von Zabern, Mainz, 58-87.
- Lochner, I. (2010). "Der Siedlungshügel von Aizanoi in vorrömischer Zeit, **Aizanoi und Anatolien** (Hrsg: K. Rheidt), Philipp von Zabern, Mainz, 22-37.
- MAMA IX (1988). Cox, C W. M., Cameron, A. and Cullen, J., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Vol. IX., Monuments From The Aezanitis* (Ed: B. Levick, S. Mitchell, J. Potter, M. Waelkens), Journal of Roman Studies Monographs, 4, London.
- Naumann, R. (1973). **Der Rundbau in Aezani**, 10. Beih. IstMitt. 1973.
- Naumann, R. (1979). **Der Zeustempel zu Aizanoi. Nach den Ausgrabungen von Daniel Krencker und Martin Schede**, DAA 12, Berlin.
- Naumann, R. (1984). "Aizanoi. Bericht über die Ausgrabungen und Untersuchungen 1981 und 1982", *AA*, Heft 3, 453–530.
- Naumann, R., (1987). "Aizanoi. Bericht über die Ausgrabungen und Untersuchungen 1983 und 1984", *AA*, Heft 4, 301–358.
- Naumann-Steckner, F. (2010). "Badeluxus in den Anatolischen Bergen- Die Thermen von Aizanoi", **Aizanoi und Anatolien** (Hrsg: K. Rheidt), Philipp von Zabern, Mainz, 99-111.
- Rheidt, K. (2001). "Frühe Zeiten-späte Zeiten. Neu Forschungen zur Geschichte Anatoliens" **Lux Orientis. Archaeologie zwischen Asien und Europa, Festschrift H. Hauptmann** (Hrsg: R.M. Boehmer, J. Maran), Philipp von Zabern, Mainz, 339–343.
- Rheidt, K., (2010a). "Von Attalos über Augustus bis Atatürk", **Aizanoi und Anatolien**, Hrsg: K. Rheidt, Philipp von Zabern, Mainz, 11-19.
- Rheidt, K. (2010b). "Von Siedlungshügel zum anatolischen Dorf", **Aizanoi und Anatolien** (Hrsg: K. Rheidt), Philipp von Zabern, Mainz, 169-187.
- Rohn, C. (2010). "Das Theaterstadion", **Aizanoi und Anatolien** (Hrsg: K. Rheidt), Philipp von Zabern, Mainz, 113-129.
- <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5724/> (10.02.2014)
- <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44395/dunya-miras-gecici-listesi.html> (10.02.2014)

Resim1. Aizanoi Zeus Tapınağı

Resim 2. Aizanoi Zeus Tapınağı ve Batı Alınlık Akroteri

Resim 3. Aizanoi Stadion-Tiyatro Kompleksi Hava Fotoğrafi

Resim 4. Aizanoi Stadion-Tiyatro Kompleksi, kuzeyden

Resim 5. Aizanoi Macellum alanı ve yuvarlak yapı

Resim 6. Aizanoi Macellum alanı ve yuvarlak yapı

Resim 7. Aizanoi Mozaikli Hamam

Resem 8. Aizanoi Mozaikli Hamam